

BALÁZS IMRE JÓZSEF

A TANÁRI KIHELYEZÉSEK TÖRTÉNETE ÉS CS. GYIMESI ÉVA TILTAKOZÓ AKCIÓI

A szóhasználatban Cs. Gyimesi Éva következetes, a korszakban nyilvánossá tett és a hatóságokhoz intézett dokumentumokban, illetve az utólagos értelmezésekben egyaránt használja a kihelyezés-kényszerlakhely összekapcsolást.

Az események történelmi-társadalmi kontextusa

■ Cs. Gyimesi Éva megfigyelési dossziéja az 1980-as évek egy emlékezetes civil ellenállási történetét őrizte meg. A kései romániai államszocializmus stratégiái közé tartozott a romániai lakosság homogenizálása, a tradicionális társadalmi kapcsolathálóok lebontása a településszervezetek programszerű átalakításával, illetve a lakosságmozgások tudatos irányításával. Ez a stratégia a romániai kisebbségeket is érzékenyen érintette, hiszen része volt a nemzeti értelemben vett homogenizáció elérése.¹ A kisebbségi anyanyelvhasználat lépésről lépésre történő visszaszorítása az 1980-as években az oktatás és a nyilvánosság területein egyértelművé tette, hogy a korszak egyes olyan rendelkezései, amelyek látszólag más, oktatásszervezési keretekhez illeszkedtek, szerves részeivé váltak a kisebbségi jogokat korlátozó stratégiáknak. A munkavállalással és impliciten a lakhelykijelöléssel kapcsolatos rendelkezések elfedték a valódi indítékok egy részét. Az alábbi írásban azt járom körül, ahogyan Cs. Gyimesi Éva egy beadványban a friss egyetemi végzetek kihelyezésének aktuális gyakorlatát a kommunista rendszer egy korábbi szakaszára jellemző kényszerlakhely intézményével hozta kapcsolatba. A hatalom reakciója arról tanúskodik, hogy ez a felvetés érzékeny ponton érintette azokat, akik egyszerűen munkavállalási jogként és lehetőségként próbálták keretezni a kihelyezés korabeli praxi-

sát, hiszen nemzetközi kontextusban a kényszerű lakosságmozgások, kitelepítések másfajta figyelemben részesültek, nyilvánvaló történelmi okok miatt.

A kihelyezés („repartizarea forței de muncă”) az 1970-es és 1980-as évek politikai rendszerében egyszerre épült a tervgazdaság elvére, és vált az ideológiai és egyéb, akár testi jellegű ellenőrzés eszközévé. A friss végzettek munkavállalásának teljes kontrollja a gazdasági problémák elleplezésére is alkalmasnak bizonyult, hiszen az iparosítási törekvések felszíne alatt számos egyéb cél megvalósítása tűnt lehetségesnek a rendszer számára. Amikor Cs. Gyimesi Éva a *Szem a láncban* című kötetében mintegy értelmező definíciót nyújt a kihelyezés jelenségéről egy lábjegyzetben, akkor a társadalmi, illetve az egyéni sorsokra tett hatásáról is jelzést ad: „1989 előtt az egyetemi végzősöket, központosított rendszerben, a bukaresti Tanügyminisztérium helyezte munkába. A »kihelyezés« során kapott posztot a frissen végzett személy három évig nem hagyhatta el, különben szakmájában újra nem tudott elhelyezkedni. A »kihelyezések« a minisztérium által összeállított munkahelylista alapján történtek, amelyekből a végzősök elért eredményeik és más szempontok figyelembe vételével választhattak maguknak munkahelyet. Ám gyakori esetben már megkötött házasságokat romboltak szét.”² Azok az intézkedések tehát, amelyeknek a gazdasági racionalizálás vagy akár a minimális létbiztonság feltételeinek biztosítása is lehetett volna a célja, a totalitárius hatalom kontextusában egyben a társadalmilag problémás rétegek szankcionálása felé is mutattak, növelték a lakosság kiszolgáltatottságát a személyes, családi viszonyok tudatos szétzilálásával, illetve a nemzeti homogenizáció programját is szolgálták. Ezeknek az összefüggéseknek a felmutatását, nyilvánosságá tételét vállalták magukra az 1980-as években Cs. Gyimesi Éva tiltakozó akciói, amelyekhez diákjai is csatlakoztak.

Ebben az évtizedben a Babeş–Bolyai Tudományegyetem végzős, magyar nyelv és irodalom szakos hallgatóit rendszeresen olyan távoli, elszigetelt romániai régiókba helyezték, ahol anyanyelvi és kulturális közegüktől elszakítva kellett volna dolgozniuk, gyakran a Prut és a Duna menti területeken. Ez a gyakorlat a hatalmilag deklarált elveken túlmenően a magyar értelmiségi utánpótlás szétszórását, közösségi beágyazottságuk gyengítését szolgálta. A jelenség kontextusához hozzátartozott, hogy az erdélyi régióban a nyugdíjba vonuló magyar szakos tanárok helyett nem alkalmaztak új pedagógusokat, a városok pedig „zárt város” státust kaptak, vagyis a helyi szervek bürokratikus akadályokat gördítettek az ilyen városokban való szabad letelepedés elé. Cs. Gyimesi Éva, aki 1985-ben a kolozsvári végzős magyar szakos évfolyam felelős tanáráként tevékenykedett, felismerte a helyzet politikai súlyát, és hallgatóit a passzív alkalmazkodás helyett kollektív fellépésre ösztönözte. Az általa támogatott akció lényege az volt, hogy a hallgatók bojkottálják a hivatalos kihelyezési folyamatot, ne vegyék át személyesen a diszkriminatív dokumentumokat, hanem távolmaradásukkal fejezzék ki tiltakozásukat. Ezzel párhuzamosan memorandumot fogalmaztak meg, amelyben a kisebbségi jogsértések ellen emeltek szót. A dokumentumot egyszerre juttatták el Bukarestbe, a tanügyminisztériumhoz, illetve a nemzetközi nyilvánosságot biztosító Szabad Európa Rádióhoz.

A tiltakozás megszervezése átfogó értelmiségi és családi támogatással valósult meg. Huszonkét hallgató vállalta a részvételt, annak tudatában, hogy súlyos retorziók érhetik őket.³ Az 1985-ös fellépés túlmutatott a korábbi beadványokon, hiszen a bojkott nyíltabb, szervezettebb ellenállási formát jelentett a követelések egyszerű megfogalmazásához képest. Az akció annak bizonyítékává vált, hogy a

Ceaușescu-rendszer elnyomó nemzetiségpolitikájával szemben a civil bátorság és az értelmiségi szolidaritás képes volt jelentős, történelmileg is értékelhető el-
lenállási formákat létrehozni.

A kihelyezés és a kényszerlakhely fogalmainak összekapcsolása

■ Ellenzéki tevékenységét a titkosrendőrségi megfigyelések kontextusában összegző könyvében Cs. Gyimesi Éva az 1980-as évek első felére teszi politikai radikalizálódását, kockázatvállaló ellenzéki megnyilvánulásainak igazi kezdő-pontját. Abban, ahogyan utólag összefoglalja ezt az eseménysort, a kihelyezés-problematika döntő fontosságú: „Az 1983-as történet [az *Ellenpontok* című szamizdat szerzői melletti erkölcsi kiállítás] megerősítette elköteleződésemet az emberi, s ezen belül a kisebbségi jogok védelméért továbbra is vállalható tettek irányában. Ezek nem voltak különösebben látványosak, de segítettek felhívni a figyelmet a diszkrimináció különböző megnyilatkozásaira, és ami a legközelebb-ről foglalkoztatott, arra, hogy hallgatóinkat ebben az időszakban kihelyezésük-kor következetesen a kényszerlakhelyek elfogadására szorították. 1983-ban és 1984-ben is petíciókat juttattam el a tanügyminisztériumba és a Román Kommunista Párt Központi Bizottságához tiltakozásul ezekben az ügyekben.”⁴

A szóhasználatban Cs. Gyimesi Éva következetes, a korszakban nyilvánossá tett és a hatóságokhoz intézett dokumentumokban, illetve az utólagos értelmezésekben egyaránt használja a kihelyezés-kényszerlakhely összekapcsolást. Az általa választott stratégia különböző érveléstechnikákra épül, magukat a hangoztatott érveket tekintve pedig abból indul ki, hogy minden felvetés teljesség-gel legális, az a tény pedig, hogy a beadványok közvetlenül az illetékes tanügy-minisztériumhoz kerülnek, mintegy jelzik azt, hogy az emberjogi küzdelemben nincs semmi titkolnivaló, hiszen a beadványok a törvényes útvonalat kívánják követni. Az természetesen más kérdés, és egyfajta önvédelmi mechanizmus része, hogy a törvényes útvonal kiegészül az ügy nyilvánosság elé vitelével is. A beadványokat, illetve a témához kapcsolódó cikkeket ezekben az években be-
olvassa a Szabad Európa Rádió, a témához kapcsolódó *Honvagy a hazában*⁵ cí-
mű cikke pedig szamizdatként terjed.

Az érvelés utóbb munkahelyi beidézés és szankció tárgya, ebben a kontextus-ban születik meg az az 1988-as dokumentum,⁶ amely magának Nicolae Ceaușes-cunak egy témában született megnyilatkozását idézi. A felszólalás egy 1978-as beszédben, magyar és német dolgozók tanácsa előtt hangzott el, és a következő-
ket is tartalmazza: „Hasonlóképpen figyelmet kell fordítani arra, hogy a fiatalok olyan megyékben és helységekben tanuljanak, illetve kerüljenek a kihelyezés-kor, ahol ismerik az adott nyelvet. Általában véve olyan intézkedéseket kell hoz-ni, hogy – különösen a tanügybe, egészségügybe és mezőgazdaságba kihelyezett végzősök – visszakerüljenek származási helyükre, elkerülve az ország, illetve egy megye egyik végéből a másikba való helyezésüket. Ezeket a problémákat két-séggkívül jobban kell megoldani, hazánk nemzetiségeinek a nyelvén folyó okta-tás keretén belül is.”⁷ Az idézet hiteles, innen nézve tehát Gyimesi Éva beadvá-nyait akár úgy is kezelhetné az egyetem vezetősége és a minisztérium, mint ami egy nem megfelelően gyakorlatba ültetett elvve hívja fel a figyelmet. Természe-
tesen nem ez történik, ebből is érzékelhető a téma kényes volta.

Cs. Gyimesi Éva megfigyelési dossziéjában 1983-as, 1984-es és 1985-ös beadvá-nyokra történik hivatkozás. 1987-ben, majd 1988-ban történik ügyében egye-

temi kihallgatás, amely megfélemlítési kísérlet, és szakmai megrovással is jár. A vádak között a beadványok mellett a templomba járás és korszak általánosan hangoztatott vádja: nacionalista magatartás szerepel.

A korabeli dokumentumok között 1988-ból származik az első olyan szöveg, amelyikben a kihelyezés és a kényszerlakhely fogalmai egymás mellé kerülnek, de nyilvánvaló, hogy a gondolatmenet már a korábbi beadványok megfogalmazásakor is jelen volt a háttérben. Egy 1987 októberében lezajlott, Viorica Necolau miniszterhelyetttel való személyes találkozást követően (amelynek célja az oktató megfélemlítése volt) Cs. Gyimesi Éva 1988 márciusában személyesen a miniszterhelyettes asszonyt szólítja meg levelében, amelyben ismét felveti a kihelyezések korabeli gyakorlatának jogkorlátozó voltát: „a mi szakmánkban megüresedett helyeket az utóbbi években nem a mi végzőseink foglalják el, mi több, sok helyen a magyar nyelvet és irodalmat középiskolai végzettségű helyettesítők vagy más szakképesítéssel rendelkezők tanítják. Mind e közben a mi végzőseinket második szakjuk alapján születési helyüktől 400–800 km-re helyezik, elszakítva őket szüleiktől, gyakran házastársuktól, és attól a lehetőségtől, hogy hasznosítsák a tőlünk kapott vagy egyetemi éveik alatt önerőből felhalmozott ismereteiket. [...] felhívom a figyelmét arra is, hogy Moldva, Olténia és Dobrudza falvaiba helyezik őket, ahol még fél angol-, francia-, orosz-, illetve németkatedra sem jut nekik, holott meghirdették azokat, ami, mint tudjuk, a hatályban levő törvények alapján tilos lenne, mert fél katedrákat nem szabad meghirdetni végzősöknek. Nyolc-tíz nyelvóra mellett, hogy katedrájuk kijöjjön, a legkülönbözőbb tantárgyakat kell tanítaniuk, kémiától testnevelésig mindent. Azokban a megyékben azonban, ahol születtek, képzettségüknek megfelelő, teljes és betöltetlen katedrák vannak, mindazáltal ők nem hagyhatják el azokat a helységeket, amelyekbe hivatalból kihelyezték őket. [...] A kihelyezésnek ez a módja a kényszerlakhely kijelölésével azonos, mert az erdélyi tanfelügyelőségeknek megtiltották, hogy az üres vagy megüresedő állásokra a mi végzőseinket vegyék fel. A cél – úgy tűnik – az, hogy az erdélyi értelmiségiek, orvosok, mérnökök, tanárok minél távolabb kerüljenek megszokott kulturális környezetüktől, amelyben szakmájukat gyakorolhatnák.”⁸ Ezt a levelet a Szabad Európa Rádió is beolvassa, ilyenformán nyílt levéllé válik, ezt követően az egyetem folyosóin, informálsan több román kolléga is szimpátiáját fejezi ki a szerzőjének.⁹

Az ügy 1988 júliusában jut el „utolsó figyelmeztetés” stádiumba, ekkor Cs. Gyimesi Évát a kolozsvári BBTE szenátusi végrehajtó bizottsága elé idézik, és a munkaszerződésének felbontását helyezik kilátásba. A jelentés, amely a gyűlést készíti elő, a kényszerlakhellyel kapcsolatos mondatra konkrétan is kitér, és a következőképpen kommentálja azt: „Ez a romániai végzősök kihelyezésének torzított és meghamisított példája, amely tartalmilag és formailag egyaránt meghaladja a hihetőség határát, és amely megmérgezi hazánk társadalmi légkörét. Íme egy »minta«, amely megpróbálja elméletileg megalapozni hazánk elhagyásának jelenségét, és amely tartalmában és formájában azonos azokkal az eszmékkel, amelyeket a határainkon kívüli reakciós körök terjesztenek, azok a körök, amelyek nem is titkolják hazánkkal szembeni ellenséges magatartásukat.”¹⁰

A bizottsági ülés a jegyzőkönyv tanúsága szerint rendkívül feszült és fenyegető hangnemben zajlik, számos csúsztatással, élesen bíráló megjegyzéssel az egyetemi vezetés részéről. Az inkriminált tettek között kiemelt helyen szerepel az idézett mondat a miniszterhelyettesnek írt levélből: „A. Negucioiu [rektor] rámutat arra, hogy Cseke Éva elvtársnő kibúvókat keres. Még egyszer felolvassa a

Nevelés- és Oktatásügyi Minisztériumnak címzett levelet, és hangsúlyozza a szerző kijelentését, hogy a végzősök kihelyezése kényszerlakhely kijelölését jelenti. Felszólítja Cseke Éva elvtársnőt, hogy a felolvasott részletek kapcsán válaszoljon a kérdésekre. Cseke Éva nem válaszol.”¹¹

Ezekre a felvetésekre (mint visszaemlékezéséből kiderül, többek között Gáll Ernő biztatására)¹² végül írásbeli választ fogalmaz Cs. Gyimesi Éva 1988 szeptemberében, és ebben a válaszban idézi azt az 1978-as Ceaușescu-nyilatkozatot, amelyre már fentebb utaltam. Ebben a nyilatkozatban arra is kitér, hogy a kényszerlakhely fogalmát nem jogi, inkább a lényegét, következményeket leíró értelemben használta: „Lehet, hogy a »kényszerlakhely« fogalom nem éppen helyénvaló, túl metaforikus, hiszen nem büntetőjogi eljárásról van szó. De a valós helyzet a következő: a végzősök többségének nincs lehetősége olyan munkahelyre kapni ki nevezést, amely a személyi igazolványában szereplő állandó lakhelyéhez közel van, a házaspároknak – akiket gyakran éppen a kihelyezés választ el egymástól – nincs lehetőségük a családdegyesítésre akkor sem, ha megkapják a »negációt«, vagyis, ha az a távoli megye, ahova a kinevezésük szól (a szükséges óraszám hiányára, illetve emberi stb. vonatkozásokra hivatkozva) elengedi őket.”¹³ Utólag ennek a nyilatkozatnak a megírását kompromisszumként értékeli a szerző, de olyan kompromisszumnak, amely tartalmi értelemben nem változtat korábbi megnyilatkozásain.

Az őt ért zaklatások kapcsán tekintélyes kolozsvári magyar értelmiségiek nyilatkozatban állnak ki mellette.¹⁴ Végül abban a háromtagú bizottságban, amely a munkaszerződése felbontásáról hivatott dönteni az 1988–1989-es tanév megkezdése előtt, mindezek nyomán Georgeta Antonescu dékán magára marad szavazatával, és Cs. Gyimesi Éva tovább folytathatja tanári munkáját.

Megélt történetek, utólagos reprezentációk

■ A kihelyezések megéltsége indokolja voltaképpen az arról folyó diskurzust, hogy miképpen keretezhető ez a történet. Jogi értelemben valóban arról van szó, hogy a végzősnek kötelező elfoglalnia a kijelölt munkahelyet és implicite a hozzá tartozó lakhelyet – jellemzően távol szülőföldjétől, potenciális támogató közegetől. Milyen típusú élethelyzetek jelennek meg ennek kapcsán például a korabeli erdélyi magyar irodalomban?

Az otthonuktól távol kerülő fiatal, értelmiségi pályakezdők élethelyzetei több műben is megjelennek. Telegdi Magda *Útvesztő* (1969) című regénye¹⁵ például egy falusi környezetbe kerülő tanárnő végső soron sikertelen beilleszkedésének történetét írja le. Zord, a magánszféra háborítatlanságát és az egészséges életformát lehetetlenné tevő lakáskörülmények, szexuális zaklatás, bizalmatlan légkör, kilátástalanság jellemzi első pedagógusi évét. Mózes Attila *Egyvidejűségek* című regénye,¹⁶ ahogy a Telegdi Magdáé is, egy falura került pályakezdő tanár élethelyzetét járja körül. Maga a falu a kiürülés, elnéptelenedés jeleit mutatja: az elhaló öregek után maradt házak ajtaját, ablakait sorra bedesztkázzák, és lakatlanná válnak. A falubeliek, az iskolaigazgatót is beleértve, nem jósolnak a kihelyezett tanárnak hosszú ott-tartózkodást: „Az igazgató Bondoréknál talált üres és félreeső szobát számára, s mikor megegyeztek, igény biztatta: ha már ide kellett jönnie, ez meg fog felelni arra az időre. Hogy mennyi időre gondolt, azt nem fejtette ki, de érezni lehetett hangjából: eszébe sincs hosszabb itt-tartózkodást jósolni neki, bár nem volt elutasító, barátságatlan vagy durva. [...] csak annyit

tudott meg, hogy ez a falu is olyan, mint a többi, és nem fogja a szakját tanítani, ellenben felajánlott az igazgató több más tárgyat, választásra, melyek mind igen gyakorlati jellegűek voltak, s amelyekhez egyáltalán nem értett.¹⁷ Alkohol, agresszivitás, fenyegető állati és emberi közeg, a kiközösítés gyakorlatai, a kilátástalanul ciklikus idő – ezek fémjelzik a falu életét.

Palotás Dezső novellája, a *Honfoglalás* két kezdő mérnökről szól, és noha itt a kihelyezés nem falura történik, ez a pályakezdés is demoralizáló. A lakáskörülmények nélkülözik a komfortot és az intimitást, a munkahelyi megbecsültséggel kapcsolatos kilátások pedig ugyancsak látszatzműködésekről tanúskodnak: „Üzemmérnökökre nem volt szükség, a tervezőirodában sem akadt számukra semmi feladat; Jónás és Ila – volt évfolyamtársak – első munkanapjuk túlnyomó részét a büfében töltötték el, minden közös emléküket felidéztek”.¹⁸ A *Kóstoló* egy frissen végzett állatorvos-gyakornok és a már egy ideje falun tartózkodó tanár beszélgetésével indul. A tanár otthon is bundában, kucsmásan ül, spórol a tűzifával „olyan alkalmakra, amikor meglátogatja városi barátjánője”.¹⁹ Amikor az állatorvos érkezik, épp magánórája van, de nem ő tanítja a tizennégy éves cigányfiút, hanem az tanít neki cigány szavakat, óránként tíz lejért. „Önkéntes” állatösszeírás kapcsán a tanár dromedárokat, koalákat, jegesmedvéket ír fel a falusi háztartások állatállományába, láthatólag értelmetlenül tartja a feladatot. Az állatorvos főnöke azonban (akinek váratlan felbukkanása otthonukban, a felesége vendégeként gyanút keltő) természetesen újra elkészítendőnek minősíti a feladatot. Az *Együtt* című novella tanárát röviddel a kihelyezést követően leépítik – amikor rövid időre helyettes állást kap, földrajzot és magyart egyszerre tanít.²⁰ Számukra többek között a párkeresési lehetőségek behatároltsága, szakmai távollatlanság jelent problémát. Inkább szimbolikus jelzés ezzel kapcsolatban, hogy a község, ahol találkoznak, és ahol a baráti társaságuk nagyobbik része dolgozik, egyszerre működtet agglomerátumot és kiegészítő iskolát centralizált intézményként, ahová az egész országból érkeznek gondozottak. Egy másik novellában, tanári pályafutása első hetében Kellfalu iskolájában (ez is beszédes településnév, a kényszerűségre utal) a főhősnek a VIII. C osztályban egy teljesen részeg, pálinkaszagot árasztó gyerekkel kell kezdenie valamit.²¹

Domokos Eszter novellája, a *Szárnyas bokával átrepülni*²² szatirikus hangnemet választ kihelyezéstörténetéhez: itt látszólag minden jól indul, a fiatal irodalomtanárokat, már házaspárként, közeli településekre helyezik, Alsó- és Felső-N...-be. A két község közti távolság mindössze öt kilométer légvonalban, azonban egy folyó választja őket el egymástól, amelyen jelenleg, a pár éve történt árvíz óta nincsen híd. A települések közelében, húszpercnyi vonatútra van egy város – ott lehet átkelni a legközelebbi hídon. A férj és feleség leveleznek, átkiabálnak a folyón, olykor randevúznak a városban. Kisgyereük nevelésében besegít a nagymama: hol egyiküknél, hol másikuknál vannak.

Egy másik Domokos-történetben, a *Gond* címűben a pályakezdő tanárnőt olyan faluba helyezik, ahol az utakat elzáró téli hófúvások, meg az őszi-tavaszi sár miatt kevés az esélye, hogy rendszeresen meglátogathassa barátját a városban, és a helyi idős tanító a következő szavakkal „vigasztalja”: „Aztán fel a fejjel, kislány. A Szaharát magunkban hordjuk, magunkkal visszük mindenhová, ha bennünk van. Innen – és a mellkasára tette a kezét –, innen irtsa ki, s minden jó lesz.”²³ Egyértelmű, hogy itt is az ürességélmény kapcsolódik a lepusztultság, távlatnélküliség állapotaihoz.

Megállapítható tehát, hogy a kihelyezésrendszer az egyéni élettörténeteket tekintve a romániai magyar prózairodalomban annak ellenére is rendre negatív színezetben bukkant fel a korszakban, hogy az etnikai vetületeket érintette volna. Ez betekintést nyújt abba, hogy a megéltség, a hétköznapok szintjén mit jelenthetett a folyamat.

A kihelyezést érintő politikai gyakorlat tágabb kontextusának felvázolása során későbbi tanulmányok kitérnek a folyamat etnikai dimenzióira is. 2011-es tanulmányában a kérdéskört tanulmányozó Emanuel Copilaş határozottan fogalmaz, a korszakra jellemző iparosítás mögötti logikát pedig így összegzi: „a cél azonban nem a helyi lakosság jóléte volt, hanem – amint látni fogjuk – a helyi etnikai összetétel felhígítása a folyamat keretében kialakuló társadalmi dinamikán keresztül. Itt nem a munkaerő belső migrációjának szabadságáról van szó Románia Szocialista Köztársaságban, mivel ez egyszerűen nem létezett: a központi vezetés a folyamatban lévő »ötéves terv« alapján döntötte el, hogy milyen szakemberekre van szüksége az egyes megyékben, és nekik nem maradt más választásuk, mint összekapolni vagy büntetésként egy sokkal rosszabb állást kockáztatni.”²⁴ A kutató tehát megerősíti lényegében azt az érvrendszert, amelyre Cs. Gyimesi Éva a tanítványai nevében a tiltakozását építette.

A kényszerű kihelyezések kérdésének kisebbségi aspektusa az államszocialista időszak történéseiről 2006-ban elfogadott Tismăneanu-jelentésbe is bekerült, és a következőképpen foglalja össze a jelenséget: „Általánossá vált az a kihelyezési gyakorlat, mely szerint az egyetemi tanulmányok befejezése után a magyar nemzetiségű végzősök nagy része nem kapott állást erdélyi megyékben. 1988-ban például 951 magyar friss diplomásból 689-et a Kárpátokon túli megyékbe helyeztek ki. A magyar tannyelvű felsőoktatást – és implicit módon a középiskolai képzést is – veszélyeztetette ugyanakkor a magyar egyetemi-főiskolai oktatói személyzet csökkenése is. Az 1980-as években már nem hirdettek versenyvizsgát a nyugdíjazással megüresedett állások betöltésére, és az akadémiai pályán való előrelépéshoz elengedhetetlen vizsgákat sem szerveztek.”²⁵

Látható: az az érvrendszer, amelyet Cs. Gyimesi Éva beadványaiban követett, a kihelyezés és a kényszerlakhely fogalmainak összekapcsolásával, a lényegét tekintve érvényesül mind a korabeli irodalmi művek reprezentációiban, mind az utólagos tudományos összegzésekben. Az, hogy az 1980-as évek egyetemi végzettjei a rendszerváltást követően hogyan tekintenek vissza a megélt folyamatokra, mennyire élték meg kényszerként a megtapasztaltakat, Maksay Ágnes négyrészes filmsorozatban mutatta meg 2008-ban.²⁶ Írásom befejező részében ennek a sorozatnak néhány vonatkozását és a szereplők visszatekintő reflexióit összegzem.

„Száműzött pályakezdők”

■ Maksay Ágnes *Száműzött pályakezdők* című dokumentumfilm-sorozata road movie és időutazás is. Koncepciója, hogy az 1986-ban végzett magyar szakos évfolyam tagjai közül szólaltat meg néhányat azok közül, akik elfoglalták a számukra felkínált állást, jellemzően a Kárpátokon kívül. Az egykori pályakezdő tanárok a stábtagokkal együtt visszautaznak a településre, ahol első munkahelyük volt, felkeresik az iskolaépületet, illetve egykori lakhelyüket. A helyszínek, a találkozások rég nem látott személyekkel olyan mozzanatokat is felidéznek, meg-

mutathatóvá tesznek, amelyek egyébként talán elfelejtődtek volna, vagy dokumentálatlanul maradtak volna.

Erre az évfolyamra járt Könczei Csilla néprajzkutató is, ő egy interjúbán a következőképpen foglalja össze saját történetét, amely koncepcionális okokból maradt ki a filmből – hiszen ő nem foglalta el a számára kijelölt állást: „1986-ban fejeztem be az egyetemet. Mivel az akkoriban érvényben levő kötelező kihelyezéssel nem fogadtam el a nekem kiosztott katedrát, vissza kellett fizetnem a tandíjamat. Az is hozzátartozott a büntetésemhez, hogy a rendszerváltásig semmilyen munkahelyet nem kaptam. [...] Tiltakozásul az évfolyamunk egy része nem vett részt a hivatalos kihelyezési hajcihőn, az egyetem épülete helyett egy kocsmában vártuk ki a végét. Másodmagammal, Dobra Jutka barátnőmmel egy petíciót is összeállítottunk, amit átnyújtottunk az egyetem vezetőségének, és postán elküldtük a minisztériumnak is. A petíció megszerkesztésében Gyimesi Éva tanácsára Kapcza Imre ügyvéd segédkezett. Mivel a tiltakozás egyik főszervezője voltam, rám rótták ki a Kolozsvártól lehető legtávolabbi helyet, Sulinát.”²⁷ Ezt követően Könczei Csilla a rendszerváltásig nem kapott munkát, noha többféle, szakképzettséget nem igénylő állás betöltésével is próbálkozott. Visszaemlékezéséből kiderül, hogy bár ebben az évben Cs. Gyimesi Éva közvetlenül nem vett részt a tiltakozó akcióban, az előző évi kockázatos, és csupán a figyelemfelkeltést tekintve hatásos bojkott után, informális módon, tanácsokkal továbbra is segítette tanítványai ilyen irányú tevékenységét.

A filmsorozatban a következő egykori magyar szakosok szólalnak meg: Balogh F. András, Bodó Márta, Kötő Erzsébet, Máthé Dénes, Rácz Melinda, Sikó Olga, Simon Judit. Péter Enikő történetét édesanyja meséli el. Őket Bukovinába, Dobrudzsába, Moldvába helyezték ki: magyar szakos végzetekként a mellékszakjuknak megfelelő vagy teljesen más tantárgyakat kellett tanítaniuk. A filmes látványvilág 2008-as szinten is megerősíti a száműzetés-tapasztalatot, amit a szakmai sikerélménytől való megfosztás, illetve a családi, baráti közösségektől való elszakítottság hív elő. A bemutatott települések 2008-as változatukban is a sár, a periférikus létezés, a lepusztultság helyszínei, némelyik helyszínen pedig az egykori nacionalista szólamok is újraélednek az iskolai közösségekben, az egykori kolléga visszalátogatásakor.

Olyan szereplő is van a filmsorozatban, aki hajlandó beszélni ugyan a történetéről, de személyesen visszatérni az egykori helyszínre már nem – inkább nem szembesülne az egykori, fájdalmas emlékekkel. És olyan is, aki helyett csak édesanyja szólalhat meg, hiszen az egykori helyzet idegösszeomlásba és öngyilkosságba kergette a frissen alkalmazott tanárt.

2025 decemberében, a BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézete által szervezett Cs. Gyimesi Éva-emlékkonferencia kísérőprogramjaként a filmsorozat néhány szereplője (Balogh F. András, Bodó Márta, Kötő Erzsébet, Máthé Dénes, Simon Judit) egy kerekasztal-beszélgetésben Maksay Ágnes moderálásával, Könczei Csillával kiegészülve a forgatás óta eltelt mintegy tizenöt év távlatából idézték meg újra saját történetüket. A közönség soraiban helyet foglaltak további érintettek (Gábor Csilla, Szócs Margit, Farkas Ágnes), akik ugyancsak megélték a kihelyezéssel kapcsolatos problémákat, és részesei voltak a Cs. Gyimesi Éva közreműködésével zajló tiltakozó akcióknak. Néhány olyan vonatkozás is kiderült még, ami nem fért be a filmbe: hogy többek esetében érvényes volt, hogy a helyiek valójában másvalakit vártak a meghirdetett állás betöltésére, mindent elkövetve annak érdekében, hogy az együttműködés ne legyen

hosszabb távú; hogy az állás, abban a formában, ahogyan meghirdetésre került, már nem is létezett a frissen végzett érkezése pillanatában, és más iskolákban kellett rész munkaidős állásokat betölteni. Vagy menet közben változtak a lakhatási és munkahelyi feltételek, és végül nem töltötte ki az illető az előírt szolgálati időt. A filmben szereplők közül Balogh F. Andrásnak kellett visszafizetnie valamennyit tanulmányi költségeiből a munkaviszony megszűnése miatt, és Könczei Csilla is ezt az utat, ezt a lehetőséget választotta – barátok szolidaritása és informális jövedelmi források (magánórák tartása) segítette át a rendszerváltásig hátralevő éveken. Valójában a történetek jelentős részére rányomja bélyegét a rendszerváltáshoz közelség bizonytalanságérzete, felfüggesztett ideje – néhány kitelepedéstörténet felé haladó út például ennek következtében nem folytatódik, vagy néhány állás azért nem kerül betöltésre, mert a kinevezés jogát elnyerő végzős időközben már (titkosrendőrségi zaklatás nyomán) kérte kitelepedését, és ezzel egyben a munkahelyhez való jogát is elveszítette.

Azon túlmenően, hogy a megélt, túlélt megpróbáltatásokon való túljutás jellempróbaként működhetett az ebben az időszakban kihelyezettek számára, a testi nyomok, betegségek, stressz, megalázó helyzetek megélése része legtöbb ezel az idősokkal kapcsolatos történetnek. A kerekasztal-beszélgetés résztvevői közül többen arról is beszámolnak, hogy akkor és ott megismert más értelmiségi sorsok ugyancsak problematikus irányok, például korai halál és betegségek felé alakultak.

A *Honvág a hazában* című, 1986 novemberében született Cs. Gyimesi Éva-írás olyan, tanítványaitól érkező korabeli levélrészleteket idéz, amelyek a megélt vallásos hit kontextusában is értelmetlenül érzékelik azt a helyzetet, amelybe ez a nemzedék kerül: „Talán éppen azért jó, hogy angolt tanítok, mert így nem fáj annyira a gyerekek tudatlansága, tájékozatlansága, lustasága és nemtörődősége. De mégis, fölöslegesnek érzem az áldozatot – nem érzem azt, hogy pont én kellek ide, hogy ezt csak én tudom elvégezni, hogy ez a feladatom, itt... Lehet, hogy egy ismeretlen távlat szempontjából edzés ez az egész, önnevelés, de olyan sötétségbe szökött előlem ez a távlat és bármelyik, egyáltalán annyira talaj- és jövővesztettnek, esélytelennek érzem magam – magunkat. [...] Lehet, hogy csak hálátlan és türelmetlen és elkényeztetett vagyok – bár eddig minden kollégám hasonlóképpen nyilatkozott, talán mégsem bennem a hiba... Valami olyasmit is érzek, hogy elkeseredett tettekre szorítanak, kiűznek a hazámból, életemből, mert én ebbe, ha *meg* is nyugszom, de *bele* nem nyughatom, s ha önvédelemből abba is hagyom a fejvel kalickafalnak repülést, verdesést, akkor is tiltakozom és nem fogadom el.”²⁸ Fontos ebben a tanúságtételben a másokéval egyeztetett tapasztalat, tehát hogy nem egyéni, inkább generációs-közösségi jellegű a leírt állapot, és egybevethető az *exile*, a száműzöttség helyzeteinek megéltségével, amelyet a dokumentumfilmsorozat címbe emel. Továbbá a kalitkametafora is lényeges, hiszen szimbolikusan visszaigazolja azt, ahogyan beadványai Cs. Gyimesi Éva a kihelyezéstörténeteket a kényszerlakhelyre kerülés helyzeteivel hozta összefüggésbe.

Az említett kerekasztal-beszélgetésen a filmsorozat rendezője, Maksay Ágnes a társadalmi amnézia elleni küzdelmet, a generációs tapasztalatok továbbadását jelölte meg elkészített munkája céljaként. A megélt helyzetek részletes bemutatása és utólagos átbeszélése, az egyéni (Cs. Gyimesi Éva és tanítványai, illetve a velük szolidarizáló értelmiségiek által) vállalt szerepek körülírása, a korabeli

szemléleti háttér és társadalmi kontextus rekonstrukciója együtt valóban betölthetik ezt a funkciót.

■ JEGYZETEK

1. Ennek kinyilvánított szlogenje az „egységes dolgozó nép” elvére épült ugyan, de folyamatszerűségében egy olyan patriotizmusfogalommal kapcsolódott össze, amelyik a két világháború közötti időszakkal mutatott strukturális egyezéseket. Emanuél Copilaş: *Despre „poporul muncitor unic” și locul minorităților naționale în cadrul „națiunii socialiste”. Maghiari, germani și evrei în România lui Ceaușescu* (I). Sfera Politicii 2011/4. 70.
2. Cs. Gyimesi Éva: *Szem a láncban. Bevezetés a szekusdossziék hermeneutikájába*. Komp-Press, Kvár, 2009. 57. (A továbbiakban Cs. Gyimesi 2009. Szerzői nevét Cs. Gyimesi Éva első könyvei esetében Cs. Gyimesi Éva változatban, hosszú í-vel használta. A *Szem a láncban* és a könyvvel egyazon évtizedben született publicisztikai írások esetében már rövid i-vel írta a nevét, ezt az írásmódot igyekszem követni jelen írásban is minden olyan esetben, ahol a konkrét bibliográfiai adatok nem mondanak ellen ennek az elvnek. – B. I. J.)
3. Uo.
4. Uo. 56.
5. Kötethen: Cs. Gyimesi Éva: *Honvág a hazában*. Pesti Szalon, Bp., 1993. 139–147. (A továbbiakban Cs. Gyimesi 1993)
6. Cs. Gyimesi 2009. 197–200.
7. Nicolae Ceaușescu: *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*. 15. Editura Politică, Buc., 1978. 571. (Az idézet magyar fordításának forrása: Cs. Gyimesi 2009. 198.)
8. Cs. Gyimesi 2009. 150–151.
9. Uo. 66.
10. Uo. 181.
11. Uo. 186.
12. Uo. 69.
13. Uo. 198.
14. Uo.
15. Telegdi Magda: *Útvesztő*. Irodalmi, Buk., 1969. Elemzése: Sárkány Dorottya: *Telegdi Magda Útvesztő című regénye a recepció tükrében*. In: Balázs Imre József (szerk.): *Nyugtalan színskála. Erdélyi magyar női szerzők*. Komp-Press, Kvár, 2025. 89–100.
16. Mózes Attila: *Egyidejűségek. Rendhagyó falumonográfia évszakokban*. Kriterion, Buk., 1980. Frissebb elemzése: Asztalos Veronka Örsike: *Mihez képest rendhagyó az Egyidejűségek?* In: Balázs Imre József (szerk.): *A harmadik Forrás-nemzedék viszonyhálózatai*. Komp-Press, Kvár, 2022. 75–82.
17. Uo. 14–15.
18. Palotás Dezső: *Ég veled, pokol leánya*. Kriterion, Buk., 1985.10. (A továbbiakban Palotás 1985) Palotás Dezső novellásköteteinek generációs, pályakezdésre is kiterő vetületeit a következő tanulmány értelmezi: Márton-Simon Anna: *Palotás Dezső és a „harmadik Fortyogás-nemzedék”*. In: Balázs Imre József (szerk.): *A harmadik Forrás-nemzedék viszonyhálózatai*. Komp-Press, Kvár, 2022. 109–116.
19. Palotás 1985. 23.
20. Uo. 41.
21. Palotás Dezső: *Munyú*. In: Uő: *A ház*. Dacia, Kvár, 1983. 11–21.
22. In: Domokos Eszter: *Szárnyas bokával*. Irodalmi, Buk., 1967. 43–50. (A továbbiakban: Domokos 1967) A kötet elemzését lásd: Patakfalvi Anita: *Női írás, női szereplők Domokos Eszter novelláskötetében a recepció tükrében*. In: Balázs Imre József (szerk.): *Nyugtalan színskála. Erdélyi magyar női szerzők*. Komp-Press, Kvár, 2025. 171–178.
23. Domokos 1967. 101.
24. Copilaş: i. m. 68. Saját fordításom, B. I. J.
25. *A nemzeti kisebbségek helyzete*. Magyar Kisebbség 2008/1–2. 39. Román nyelven: Comisia Prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România: *Raport Final*. Ed. Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrințu, Cristian Vasile. Humanitas, Buc., 2007. 332–354.
26. *Számított pályakezdők*. R. Maksay Ágnes, operatőr, vágó: Filep Farkas. Video Pontes, 2008.
27. Könczei Csilla: *Az intézményen kívüliség óriási szabadságot adott nekem*. Beszélgetés Korpa Tamással. Transtelex 2024. január 6. <https://transtelex.ro/kultura/2024/01/06/konczei-csilla-az-intezmenyen-kivuliseg-oriasi-szabadsagot-adott-nekem>
28. Cs. Gyimesi 1993. 142–143.